

APORTACIÓ A L'ESTUDI DE LA NECRÒPOLIS D'INCINERACIÓ DE CAN MISSERT DE TERRASSA (VALLÈS OCCIDENTAL)¹

Jordi Pérez i Conill

Dedicat a Rosa de Santa Maria Conill i Puy

Resum

Amb l'estudi de les peces conservades al Museu Episcopal de Vic, al Museu d'Arqueologia de Catalunya i al Museu de Terrassa, procedents del jaciment de Can Missert de Terrassa, s'aporten noves dades d'aquest jaciment de la cultura dels camps d'urnes. Aquí es presenten totes les peces dibuixades (només un vas i una tapadora del Museu de Terrassa han estat impossibles de documentar). Gràcies també a la subvenció per part de la Generalitat s'han realitzat unes proves radiocarbòniques de les restes incinerades dels cossos conservats en els vasos, que han aportat les datacions següents: 1060-890 a. C., 980-810 a. C. i 950-880 a. C. També es presenten dues peces úniques en la sistematització tipològica fins ara coneguda. Finalment, una qüestió que es destaca és el volum d'urnes d'incineració localitzades en diversos jaciments contemporanis, sobre els quals cal preguntar-se si responen a un nucli habitat o bé si són centres cerimonials on s'haurien enterrat els vasos cineraris de persones de diferents procedències.

Abstract

A contribution to the study of the cremation burial site of Can Missert, Terrassa (Vallès Occidental)
With the study of the findings from the archaeological site of Can Missert in Terrassa held in the Episcopal Museum of Vic, the Museum of Archaeology of Catalonia and the Museum of Terrassa, this article contributes new information on this Urnfield culture site. We present all the sketched pieces (only one vessel and a lid from the Museum de Terrassa were impossible to document). Thanks to a grant from the Catalan Autonomous Regional Government, we were able to carry our radiocarbon dating tests on the cremated remains of the bones preserved in the urns, which gave the following dates: 1060-890 BC, 980-810 BC and 950-880 BC. We also present two pieces that are unique in the typological systemisation known to date. Finally, an outstanding question is the number of urns found in various contemporary sites, about which the question raises of whether they are linked to a settlement or they are ceremonial sites used to bury the cremation urns of people from different origins.

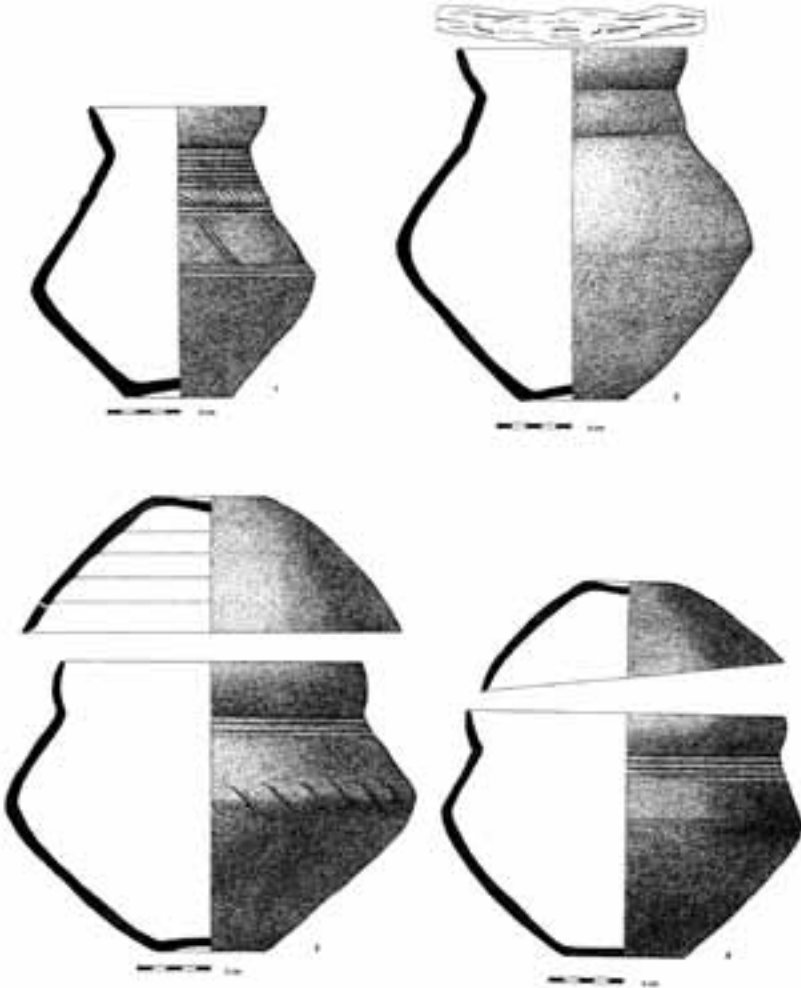
Introducció

La motivació per a efectuar aquest treball sorgeix durant l'estudi que portàrem a terme dels vasos cineraris de Ca l'Estrada, d'Argentona (Maresme), l'any 1982.² Posteriorment, per raó de diversos treballs de síntesi sobre la cultura dels camps d'urnes,³ posàrem al dia el nostre estudi anterior amb algunes propostes.⁴ Ja l'any 1982 observàrem a la bibliografia alguns materials del Museu Episcopal de Vic provinents de Can Missert, de Terrassa (Vallès Occidental)⁵ que destacaven per la seva originalitat, com ara el vas bitroncocònic amb base cònica apuntada. Tanmateix, Ruiz Zapatero i M. Àngels Petit es feien ressò d'un conjunt de vasos i tapadores més al Museu de Terrassa, que restaven inèdits i que presenten algunes qüestions interessants.⁶

Aquest conjunt de vasos destaca per la seva originalitat i creguérem oportú emprendre un estudi que sistematitzés les dades que aporten, per a futurs treballs. Així, ens adreçarem al Museu Episcopal de Vic per tal de dibuixar els vasos cineraris dipositats per Alfons Sala a finals del segle XIX, segons consta al registre del Museu, i al Museu de Terrassa, per tal de dibuixar els vasos i tapadores que hi ha dipositats.

Posteriorment ens dirigírem a l'Àrea de Coneixement i Recerca, del Departament de Cultura de la Generalitat, amb la finalitat de sol·licitar el suport per fer una microexcavació d'un vas de Vic que conservava la incineració. També plantejàrem la realització d'unes proves radiocarbòniques de dos vasos del Museu Episcopal de

Figura 1. Museu Episcopal de Vic. Número d'inventari 3.579. / 2. Museu Episcopal de Vic. Número d'inventari 3.581. / 3. Museu de Terrassa. Número d'inventari 2.063. / 4. Museu de Terrassa. Número d'inventari 2.120.

Vic (figura 1, números 1 i 2) i del Museu de Terrassa (figura 1, números 3 i 4) que conservaven restes d'ossets de les incineracions.

Les descobertes

La descoberta inicial de la necròpolis fou durant el traçat de la carretera de Terrassa a Olesa de Montserrat, a finals del segle XIX. Llavors aparegueren una abundant quantitat de vasos cineraris, que s'estima fins a uns 200, dels quals el Sr. Barata en recollí uns quants, que el Sr. Alfons Sala diposità al Museu Episcopal de Vic.⁷

Posteriorment, l'any 1916, l'Institut d'Estudis Catalans, en la recerca que es portava a terme per tal de definir el que s'anomenava la cultura de Hallstatt, i després d'unes primeres sistematitzacions⁸ i amb les dades aportades per Josep Soler i Palet,⁹ emprengué la tasca d'excavar a Can Missert. L'excavació es realitzà a ambdues bandes del traçat de la carretera: a la zona nord s'hi localitzaren fins a 4 sepultures i a la zona sud se n'hi localitzaren fins a 48.¹⁰ Al límit de la zona excavada al sud de la carretera s'hi va localitzar un empedrat d'uns 20 cm de gruix per 2,7 m de llargada i 1 m d'amplada, que, amb posterioritat, s'ha interpretat com a un *ustrinium*.¹¹

Després, les troballes que s'han anat fent han estat més el fruit de la casualitat que no pas el d'un procés arqueològic. Així, l'any 1923, P. J. Solà va trobar dos vasos cineraris i restes d'un tercer, "en el torrent nomenat de les Olles[,] de Can Missert".¹² L'any 1951 l'empresa Cerámicas Segués Donadéu, SA, per tal d'obtenir argiles, va fer un rebaixament de terres i s'hi van localitzar fins a uns sis vasos cineraris més, dels quals se'n féu ressò P. Gorina.¹³

Sistematitzacions tipològiques

Una de les primeres sistematitzacions que es varen fer del que llavors es definí com a cultura de Hallstatt o primera edat del ferro a Catalunya, i en relació amb l'"arribada" dels pobles dels camps d'urnes fou en un article arran de la troballa dels vasos de Ca l'Estrada, d'Argentona.¹⁴ En aquesta primera sistematització, que per a Bosch i Gimpera ha prevalgut fins a l'any 1975,¹⁵ ja se situava la necròpolis de Can Missert com a pertanyent a la primera "sèrie" de necròpolis, enfront d'altres com la d'Anglès, el Pla de la Gibrella, de Capsec, i la necròpolis de Peralada, que representarien una segona "sèrie". El criteri que es feia servir en aquells moments era l'aparició d'elements que es definien com de La Tène, en aquestes darreres necròpolis de les comarques gironines.

En la publicació de les excavacions de l'any 1916,¹⁶ Bosch i Gimpera i Joan Colominas plantegen bàsicament dos elements: Una classificació basada en la forma dels vasos, que donava lloc a 7 grups, més el grup de tapadores, i en segon lloc destaquen la profusió d'elements ornamentals amb acanalats formant greques, meandres i semicerclcs al coll i/o a l'espatlla, aquests últims com a més antics.

L'any 1932, a *Etnologia de la Península Ibèrica*, Bosch i Gimpera concretarà un primer grup de vasos cineraris que coincideix amb el dels sepulcres del nord de la carretera de Terrassa a Olesa i arran dels seus contactes amb Kraft, de Friburg, amb els nuclis originaris del sud d'Alemanya (figura 2).¹⁷

L'any 1946 J. Maluquer de Motes, amb el seu treball "Las Culturas Hallstáticas en Catalunya", estableix una sistematització tipològica que es basa a individualitzar els tipus bàsics de vasos cineraris de diverses necròpolis. Llavors ja establí una sèrie de grups, entre el quals destaca el seu grup "B" o "grup de Terrassa" com el més antic, amb formes que "arrencaran" dels camps d'urnes del Rin i l'alt Roine.¹⁸

Paral·lelament, Martín Almagro Bachs, l'any 1951, amb el seu treball "La invasión cèltica en España", després d'exposar els diversos grups del centre d'Europa, va relacionant els diferents assentaments i necròpolis del nostre país amb la sistematització típica establerta a Alemanya a partir dels treballs de Reinecker i també destaca que els vasos més antics de Can Missert poden significar els primers elements d'aquesta "invasió cèltica".¹⁹

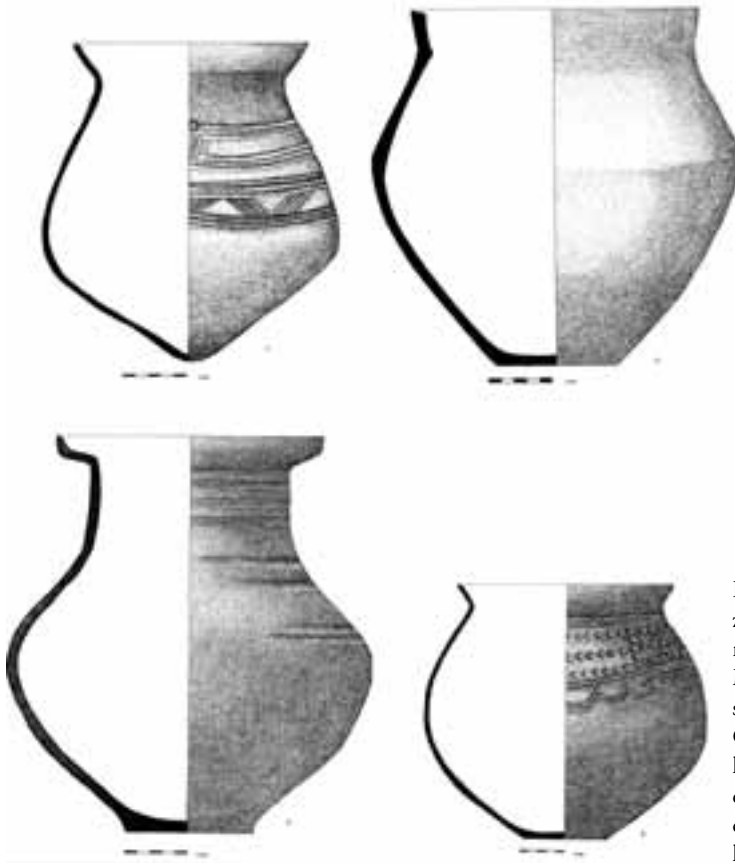

Figura 2. Vasos de la zona nord de la carretera de Terrassa a Olesa de Montserrat (Can Missert), definits per Bosch Gimpera i Kraft com les formes més antigues de Can Missert. Museu d'Arqueologia de Catalunya (Barcelona).

Així, doncs, de la classificació tipològica del 1916 en 7 grups de formes i els replantejaments de Bosch Gimpera de l'any 1932, s'estableix un primer grup de vasos com els més antics de Can Missert (figura 2). Les aportacions de J. Maluquer de Motes foren cabdals per als posteriors plantejaments tipològics. En aquest sentit, J. Maluquer de Motes individualitzarà uns prototipus:²⁰

- I. “Urna bicónica, de boca ancha y borde convexo, parte inferior igualmente convexa, con base plana” (figura 3, número 1).
- II. “Urna bicónica, con gran desarrollo del cono superior, que forma un alto cuello, borde convexo y base plana” (figura 3, número 2).
- III. “Urna bicónica, con cuello cónico, extremadamente desarrollado, rematado con un borde convexo; el cono inferior inicia un pequeño pié” (figura 3, número 3).
- IV. “Urna bicónico globular, de perfil suave, con alto cuello cilíndrico y borde convexo y sin pié” (figura 3, número 4).
- IV. “Urna bicónica, de suave perfil en S, en la que se han fundido el cuello y el cono superior a la par que los dos conos resultantes se equilibran en una panza regular, a la que da esbeltez la curvatura cóncava que origina una base plana y el borde convexo” (figura 3, número 5).
- VI. “Urna bicónica baja, con boca ancha, borde convexo y pequeño pié vacío [...] presenta numerosas variantes [...] ambos conos se han fundido en un perfil globular” (figura 3, número 6).

D'alguna manera, posteriorment, i arran de les aportacions de S. Vilaseca amb una sèrie d'excavacions que s'iniciaren amb les coves de Janet i de Marcó, i que continuaren en diferents necròpolis de les comarques tarragonines,²¹ Martín Almagro Gorbea es fa tot un replantejament tipològic del que considera els tipus bàsics de Can Missert,²² coincidint per al primer grup amb la proposta de Bosch i Gimpera de l'any 1932 (figura 2) i els plantejaments de J. Maluquer de Motes del 1946 als quals ens hem referit, tot menys el prototipus V. D'altra banda, aquest autor concreta una cronologia en la successió dels quatre tipus bàsics que estableix.

Posteriorment Ruiz Zapatero, amb la seva tesi doctoral,²³ aprofundirà en la divisió tipològica dels quatre tipus establerts per Almagro Gorbea (figura 4) i es replantejarà la periodització cronològica, amb petites variacions. I gairebé al mateix temps, Maria Àngels Petit i Mendizábal, també en la seva tesi doctoral i en posteriors treballs, defineix clarament la mateixa successió tipològica dins de l'etapa final del bronze.²⁴ A grans trets, aquesta darrera autora no s'aparta dels plantejaments tipològics fets per Almagro Gorbea i Ruiz Zapatero i mira de ple una periodització dins del marc definit cronològicament del nord dels Pirineus per Jean Guilaine.²⁵

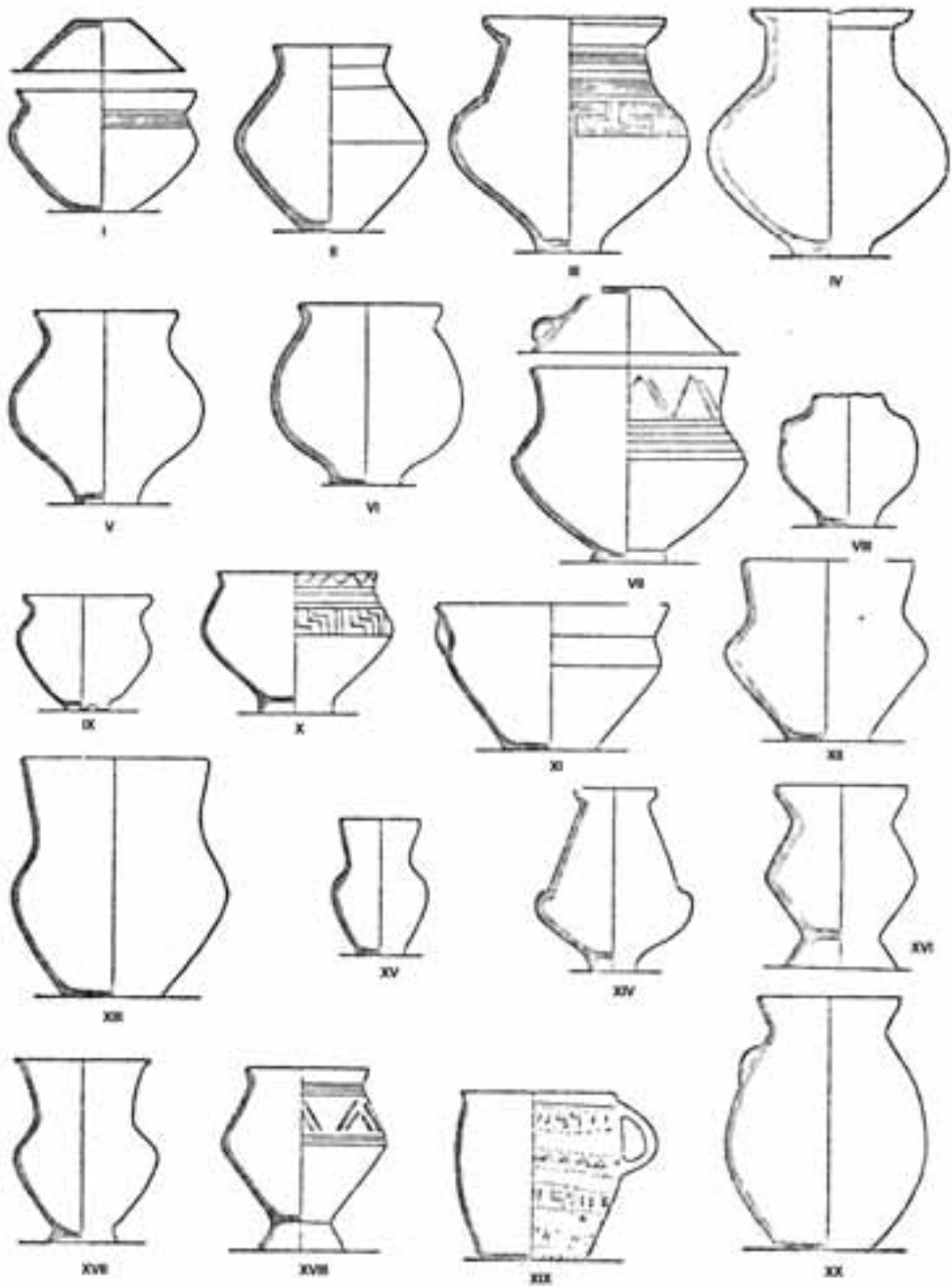

Figura 3. Singularització dels tipus bàsics de la Cultura dels Camps d'Urnes a Catalunya, segons J. Maluquer de Motes, 1946.

2).²⁶ Posteriorment Maluquer de Motes rebaixa considerablement aquestes cronologies. No serà, però, fins a les aportacions de Vilaseca a les comarques tarragonines²⁷ i, sobretot, el treball d'Almagro Gorbea, que s'estableix una seqüenciació de la cultura dels camps d'urnes, tot partint de les fases que s'estableixen per a Can Missert:²⁸

1ª fase, camps d'urnes antics / Can Missert I / període I, 1.100 a. C.

2ª fase, camps d'urnes antics / Can Missert II / període II, 1.000 a. C.

1ª fase, camps d'urnes recents / Can Missert III / període III, 900 a. C.

2ª fase, camps d'urnes recents / Can Missert IV / període IV, 800 a. C.

Posteriorment Ruiz Zapatero, sense deixar els plantejaments tipològics d'Almagro Gorbea, proposa quatre fases per a Can Missert.²⁹ D'alguna manera s'estableix una relació amb els plantejaments de Guilaine:

Fase I / final de l'edat del bronze II / Can Missert I (1.100-1.000 a. C.)

Fase II / final de l'edat del bronze II / Can Missert II (1.000-900 a. C.)

Fase III / Període II de Vilaseca / Can Missert III (900-800 a. C.)

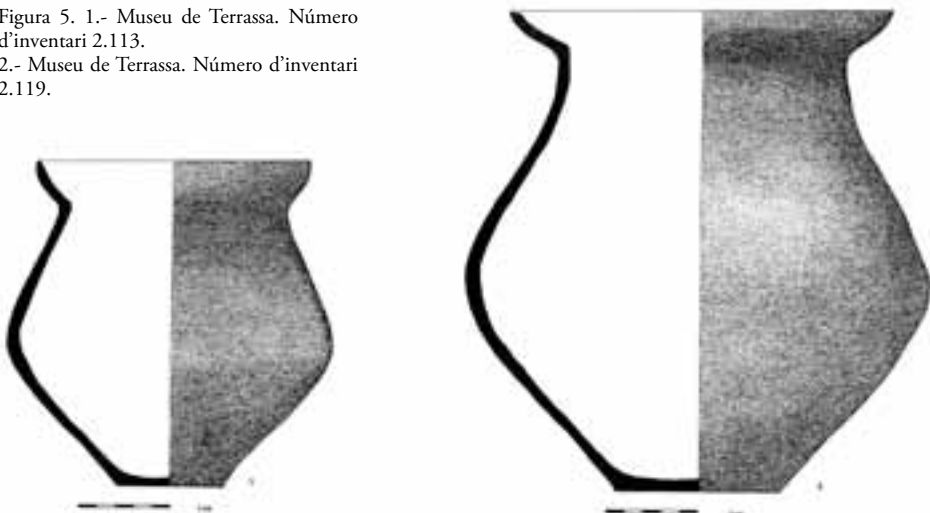
Fase IV / Can Missert IV / (800-700 a. C.)

De tota manera, serà M. Àngels Petit qui establirà amb més claredat la relació amb les fases de Guilaine, en situar les fases Can Missert III o II al període final de l'edat del bronze III A vers el 900 a. C. i la fase Can Missert IV al període final de l'edat del bronze III B, vers el 800 a. C.³⁰

Amb aquest plantejament s'estava de ple en l'establiment de la relació entre les fases cronològiques establertes per Almagro Gorbea i Ruiz Zapatero amb les fases establertes per Guilaine per a la Catalunya Nord i al Llenguadoc. Aquests plantejaments es feren més clars amb la regionalització o evolució autònoma i la ruptura amb

Figura 5. 1.- Museu de Terrassa. Número d'inventari 2.113.

2.- Museu de Terrassa. Número d'inventari 2.119.

els models invasionistes³¹ i els podem veure, en principi, als “Segundos Encuentros de Prehistoria Aragonesa”, a càrrec de J. L. Maya i de M. À. Petit, i fins i tot com Royo Guillén assajava la tipologia de Castellet II dins d'aquest esquema i plantejament.³²

Estudis posteriors i a partir de datacions radiocarbòniques calibrades comencen a esclarir, en part, les cronologies de la cultura dels camps de túmuls i d'urnes al nostre país.

Les datacions de Carretelà, a Aitona (Baix Segre), a finals del segle XIV cal. a. C. i a començaments del segle XIII cal. a. C.³³ i de Castellet II, de Mequinensa (Baix Cinca), amb les mateixes dates, plantegen un horitzó cronològic més antic. D'alguna manera l'equip de la Universitat Autònoma de Barcelona proposa que hom podria definir uns moments entre les dates de Carretelà i Castellet II; i les dates de Genó, també a Aitona, amb les mostres Grn-18062, 1.269-824 cal. a. C. i Grn UBAR-519 1.064-835 cal. a. C.,³⁴ definien un període entre el 1.300 i el 1.075 cal. a. C. que es podria correspondre amb el període Vilaseca I i amb Can Missert I.³⁵ Tanmateix, i per a aquest equip, les dates que oferien el túmul 2 i el túmul 32 de Castellet II (Grn-14084, 850 +/- 30 a. C., amb una calibració del 975-900 cal. a. C., i Grn-17274, 610 +/- 70 a. C., amb una calibració del 710 cal. a. C., respectivament), un interval de temps entre el 960 i el 760 cal. a. C. que ben bé es podria correspondre amb el període II de Vilaseca, i concretament amb la necròpolis de les Obagues de Montsant i uns primers túmuls de Molà, al Priorat, amb certes reserves, i per extensió, amb Can Missert III.³⁶ Per tant, tindríem un plantejament clar de dos grans períodes: un entre els segles XIII i XI-X i un altre entre els segles X i VIII cal. a. C. D'altra banda, J. L. Maya també planteja dos grans períodes, tot seguint la terminologia d'Almagro Gorbea i situant en el temps els camps d'urnes antics entre el 1.300 i el 1.100 cal. a. C. i els camps d'urnes recents entre el 1.100 i el 650 cal. a. C.³⁷

Si bé, d'entrada, semblava que el període dels camps d'urnes antics podria quedar ben definit, no serà fins a les aportacions de López Cachero, que situa unes relacions físiques d'enterraments i adverteix que una forma del que en diríem Can Missert II i/o III és posterior a una forma IV,³⁸ amb la qual cosa estaríem davant d'una corroboració de la probable simultaneïtat de formes, com ara Can Missert II i/o III i Can Missert IV.

Les nostres aportacions

Quan iniciàrem el treball d'aquesta aportació a l'estudi de Can Missert, observàrem en alguns dels vasos restes d'ossets després de garbellar el pòsit cinerari per part dels seus descobridors. A la introducció ja hem plantejat les proves radiocarbòniques dels vasos del Museu Episcopal de Vic (MEV) 3581 i 3579 (figura 1, números 1 i 2) i del Museu de Terrassa 2107 i 2120 (figura 1, números 3 i 4). El laboratori ens ha remès els resultats tot indicant que, mentre que les proves del Museu de Terrassa són totalment fiables, les proves del Museu Episcopal de Vic podrien ser més

antigues. Així, el vas cinerari del Museu de Terrassa 2107, un vas que presenta un coll cilíndric més característic de Can Missert II i un cos que respon més als tipus de carena arrodonida convexa, modelada i amb forma de quilla, més típica de Can Missert III (figura 1, número 3), ens dóna uns resultats de KIA 36268 (MdT 2107) de 2.795 +/- 30 B. P., amb un calibratge a dues sigmes de 980 cal. a. C.-810 ca. a. C. L'altre vas del Museu de Terrassa, 2120 (figura 1, 4), típic com els que definiríem de Can Missert IV, ens dóna uns resultats de KIA 362669 (MdT 2120) del 2760 +/- 30 B. P., amb un calibratge a dues sigmes de 980 cal. a. C.-810 cal. a. C. Podem recordar que a la necròpolis d'Elfg, a Suïssa, a la tomba I hi apareix un vas del mateix tipus amb una cronologia (establerta amb el sistema de la dendrocronologia) del 950-880 cal. a. C.³⁹ Quant al vas del Museu Episcopal de Vic 3581 (figura 1, número 1), ens dóna un resultat de KIA 35577 (MEV 3581) de 2815 +/- 30 B. P., amb un calibratge a dues sigmes de 1.060-890 cal. a. C.; i el vas del Museu Episcopal de Vic 3579 (figura 1, número 2) presenta problemes de datació, ja que dóna uns resultats de KIA 379 (MEV 3579) 2.535 +/- 25 B. P., amb un calibratge a dues sigmes del 800-540 cal. a. C., cosa que ens sembla impossible donades les altes datacions que ofereixen aquests vasos al sud d'Alemanya, del voltant del segle XII a. C.

D'alguna manera, podríem dir que el coll cilíndric estaria a cavall entre els camps d'urnes antics i els camps d'urnes recents, al voltant de l'any 1.000 a. C., i que una forma Can Missert IV podria ser coetània amb formes de Can Missert III, en el marc dels camps d'urnes recents.

Propostes

Després d'haver plantejat aquest treball, hom pot constatar que no s'ha delimitat a la pràctica en l'espai la necròpolis de Can Missert.

Tanmateix, ens fem una sèrie de preguntes, que resulten de les darreres investigacions. En principi ens preguntem: responen els tipus i les formes simplement a una periodització en l'espai i en el temps? O bé ens podem preguntar si les diferents formes poden estar més aviat en funció de les persones i grups parenterals que les havien d'utilitzar? Podem replantejar la relació d'algunes formes que, de bell antuvi, es consideren de períodes diferents, i podem pensar més aviat en una relació basada en persones i grups.

Notes

- 1 Una altra qüestió que considerem important és el volum que poden oferir Can Missert i Can Piteu-Can Roqueta, de Sabadell: responen aquestes necròpolis a un nucli habitat? O bé són centres cerimonials on s'enterrarien els vasos cineraris de persones de diferents procedències?
- 2 PÉREZ I CONILL, J. "Els casos hallastàtics o urnes cineràries d'Argentona": *Laietània* 2-3, Mataró 1982-1983, pàgines 24-31.

- 3 RUIZ ZAPATERO, G. *Los campos de urnas del NE de la Península Ibérica*. Madrid: Universidad Complutense de Madrid, 1985; 2 volums; tesi doctoral 1983-85. PETIT I MENDIZÁBAL, M. À. "Contribución al estudio de la Edad del Bronce en Cataluña (comarcas del Moianès, Vallès Oriental, Vallès Occidental, Maresme, Barcelonès i Baix Llobregat)"; tesi doctoral inèdita, Universitat Autònoma de Barcelona, 1986.
- 4 PÉREZ I CONILL, J. "Els vasos cineraris de Ca l'Estrada d'Argentona en el context dels Primers Camps de Túmul i Camps d'Urnes": *Laietània* 16, Mataró 2005, pàgines 51-64.
- 5 BOSCH I GIMPERA, P. "Dos vasos de la Primera Edat del Ferro trobats a Argentona. La ceràmica de Hallstatt a Catalunya": *Anuari de l'IEC*, volum V, Barcelona 1913-14, pàgines 816-819; vegeu-ne la figura 29.
- 6 RUIZ ZAPATERO, G. *Los campos de urnas...*, *op. cit.*, nota 2; vegeu-ne la pàgina 196 i la nota 98. PETIT I MENDIZÁBAL, M. À. "Contribución al estudio...", *op. cit.*, nota 2; vegeu-ne el volum III i les pàgines 1392-1395.
- 7 BOSCH I GIMPERA, P.; COLOMINAS I ROCA, J. "La necròpolis de Can Missert (Terrassa)": *Anuari de l'IEC*, volum VI, Barcelona 1915-20, pàgines 582-586.
- 8 BOSCH I GIMPERA, P.; COLOMINAS I ROCA, J. "La necròpolis...", *op. cit.*, nota 6; vegeu-ne i la pàgina 582. BOSCH I GIMPERA, P. "Dos vasos de la Primera Edat del Ferro...", *op. cit.*, nota 4. BOSCH I GIMPERA, P. "Prehistòria catalana (Edats de la pedra i dels metalls. Colonització grega. Etnografia)". Barcelona: Enciclopèdia catalana, vol. XVI. Barcelona 1919. BOSCH I GIMPERA, P. "L'estat actual de la sistematització del coneixement de la Primera Edat del Ferro a Catalunya": *Anuari de l'IEC*, volum VI, Barcelona 1915-20, pàgines 586-589.
- 9 SOLER I PALET, J. "Contribució a l'història de Catalunya. Egara (Terrassa)". Discurs d'entrada a l'Acadèmia de Belles Lletres. Barcelona, 1906. Dins: *Egara-Terrassa*. Barcelona: Centre Excursionista de Terrassa, 1921; pàgines 9 i 10.
- 10 BOSCH I GIMPERA, P.; COLOMINAS I ROCA, J. "La necròpolis...", *op. cit.*, nota 6; vegeu-ne la pàgina 582.
- 11 MALUQUER DE MOTES, J. "Las culturas hallstáticas en Cataluña": *Ampurias*, VII-VIII, Barcelona 1945-46; pàgines 115-184.
- 12 SOLÀ, P. J. "Urnes cineràries del primer període de l'edat del ferro a Terrassa": *Bulletí de la Institució Catalana d'Història Natural*, Barcelona 1923; pàgina 63 (sessió científica del 5 d'abril de 1923).
- 13 GORINA, P. "La necròpolis de incineración de "Can Missert" (Tarrasa)": Circular núm. 51 del Centre Excursionista de Terrassa, Terrassa 1951, pàgines 30-32.
- 14 BOSCH I GIMPERA, P. "Dos vasos de la primera edat del ferro...", *op. cit.*, nota 4.
- 15 BOSCH I GIMPERA, P. *Prehistoria de Europa*. Madrid: Istmo, 1975 (Colegio Universitario); vegeu-ne les pàgines 673-679.
- 16 BOSCH I GIMPERA, P.; COLOMINAS I ROCA, J. "La necròpolis...", *op. cit.*, nota 6.
- 17 BOSCH I GIMPERA, P. *Etnologia de la Península Ibérica*. Barcelona: Alpha, 1932; vegeu-ne la pàgina 457 i la figura 417.
- 18 MALUQUER DE MOTES, J. "Las culturas hallstáticas...", *op. cit.*, nota 10; vegeu-ne les figures 13 i 14 i les pàgines 173 i 174.
- 19 ALMAGRO BACHS, M. "La invasión céltica en España". Dins: MENÉNDEZ PIDAL, R. *Historia de España*. Vol I. Barcelona: Espasa Calpe, 1952.
- 20 MALUQUER DE MOTES, J. "Las culturas hallstáticas...", *op. cit.*, nota 10; vegeu-ne la figura 13, I-II-III-IV-V i VI.
- 21 VILASECA ANGUERA, S. *Reus y su entorno en la prehistoria*. Reus: Rosa de Reus-Asociación de Estudios Reusenses, 1973; vegeu-ne el capítol 24, pàgines 241 i següents.
- 22 ALMAGRO GORBEA, M. "El Pic dels Corbs, de Sagunto, y los campos de urnas del NE de

- la Península Ibérica": *Papeles del laboratorio de Arqueología de Valencia*, núm 12. València, 1977. Pàgines 85-144.
- 23 RUIZ ZAPATERO, G. "Los campos de urnas del NE...", *op. cit.*, nota 2; volum I; vegeu-ne les pàgines 196-206.
- 24 PETIT I MENDIZÁBAL, M. À. "Contribución al estudio...", *op. cit.*, nota 2; vegeu-ne el volum III i les pàgines 1361-1406. PETIT I MENDIZÁBAL, M. À. "El Bronce Final i la transició hacia la primera Edad del Hierro en la región central-costera de Cataluña. Bajo Aragón Prehistoria Aragonesa." Casp-Saragossa, 1992-93; pàgines 255-272. PETIT I MENDIZÁBAL, M. À. "Can Missert, una necròpolis del Bronze Final al Vallès": *Terme 4*, Terrassa 1989, pàgines 7-11.
- 25 GUILAINE, J. "L'âge du Bronze en Languedoc occidental, Roussillon, Ariège": *Memoires de la Société Préhistorique Française*, volum 9, París 1972.
- 26 BOSCH I GIMPERA P. "Etnologia...", *op. cit.*, nota 16.
- 27 VILASECA ANGUERA, S. "Reus y su entorno...", *op. cit.*, nota 20.
- 28 ALMAGRO GORBEA, M. "El Pic dels Corbs...", *op. cit.*, nota 21.
- 29 RUIZ ZAPATERO, G. "Los campos de urnas...", *op. cit.*, nota 2.
- 30 PETIT I MENDIZÁBAL, M. À. "Can Missert una necròpolis...", *op. cit.*; nota 23; vegeu-ne la pàgina 8.
- 31 LÓPEZ CACHERO, J. "Aproximació a la societat del nord-est peninsular durant el Bronze Final i la Primera Edat del Ferro. El cas de la necròpolis de Can Piteu-Can Roqueta (Sabadell, Vallès Occidental. Barcelona)": *Societat Catalana d'Arqueologia*, Barcelona 2006; vegeu-ne la pàgina 10.
- 32 PETIT I MENDIZÁBAL, M. À. "El bronce Final i la transició...", *op. cit.*, nota 23. ROYO GUILLÉN, J. I. "Ritual funerario y cultura material en las necrópolis tubulares de Castellet de Mequinenza (Zaragoza). Una aportación al estudio del Bronze Final/Hierro I en el NE peninsular": *Gala 2-5*, Sant Feliu de Codines, pàgines 93-108.
- 33 MAYA, J. L.; LÓPEZ CACHERO, J.; GONZÁLEZ, J. R.; JUNYENT, E.; RODRÍGUEZ, J. I. "Excavaciones (1981-83) en el poblado de Carretelà (Aitona, Segrià, Lleida)": *Revista d'Arqueologia de Ponent* 11-12, Lleida 2001-2002, pàgines 131-233.
- 34 MAYA, J. L.; CUESTA, F.; LÓPEZ CACHERO, J. "Genó: un poblado del Bronze Final en el Bajo Segre (Lleida)". Barcelona: Publicaciones de la Universidad de Barcelona, 1998.
- 35 CASTRO, P. V. "La sociedad de los campos de urnas en el noreste de la Península ibérica. La necrópolis del Calvari (El Molà, Priorat, Tarragona)": *BAR International Series* 592, Oxford (Gran Bretanya), 1994; vegeu-ne la pàgina 138. CASTRO, P. V.; LLULL, V.; MICÓ, R. "Cronologia de la prehistoria reciente de la Península Ibérica i Balears (c. 2.800-900 cal a. N.E.): *BAR International Series* 652, Oxford (Gran Bretanya), 1996; vegeu-ne la pàgina 181.
- 36 CASTRO, P. V. "La sociedad...", *op. cit.*, nota 35; vegeu-ne la pàgina 138.
- 37 MAYA, J. L. "El Bronce Final i los inicios de la Edad del Hierro". Dins: Ignacio Barandiarán et alii. *La Prehistoria de la península Ibérica*. Barcelona: Ariel, 1988; 4ª edició, 2004; pàgines 379 i següents.
- 38 LÓPEZ CACHERO, J. "La necrópolis de Can Piteu-Can Roqueta (Sabadell) en el contexto del Bronze Final y la Primera Edad del Hierro en el Vallès: estudio de los materiales cerámicos", tesi doctoral inèdita, Universitat de Barcelona, 2005. vegeu-ne la figura 47, números c 1. c 2 i c 3, bàsicament.
- 39 SPERBER, L. *Untersuchungen zur Chronologie der Urnenfelder Kultur im nördlichen Alpenvorland von der Schweiz bis Oberösterreich*. Bonn: Antiquitas, 1987; tipus 160.